

До есхатологічної проблематики у творах Кирила Транквіліона Ставровецького

Тарас ШМАНЬКО

У статті представлено деякі аспекти богословської думки Кирила Транквіліона Ставровецького, які стосуються остаточного призначення людини й усього сотвореного. На підставі аналізу текстів усіх трьох книг Ставровецького зроблено спробу показати основні есхатологічні поняття і концепти, якими він оперував, а також приклади їхнього використання в душпастирській практиці його доби. Після перегляду основних есхатологічних топосів Кирилової есхатології розглянуто есхатологічну проблематику в контексті рецепції та критики творів Кирила Ставровецького.

Ключові слова: есхатологія, мала есхатологія, смерть, митарства, попередній суд, чистилище, антихрист, парусія, Страшний суд, Царство небесне, пекло, Ад.

Вступні зауваги

Перш ніж розпочати розгляд есхатологічної проблематики у творах Кирила Транквіліона Ставровецького, слід зупинитися на кількох речах, які допоможуть сприймати викладене далі в належному контексті.

Тому що через відсутність повної та достовірної біографії цього церковного діяча ми не можемо нічого впевнено стверджувати про його освіту і формацію як монаха, священика та богослова, наші пошуки та висновки щодо тих чи тих особливостей богословствування Кирила Ставровецького завжди залежатимуть переважно від двох русел інформації: 1) від того, що автор висловив чи виявив у непрямий спосіб у своїх текстах, які дійшли до нас; 2) від слідів рецепції та критики його текстів і діяльності. Звичайно, дані всіх згаданих джерел не позбавлені суб'єктивізму та певної упередженості їхніх авторів щодо тих чи тих явищ.

Належне дослідження богословської спадщини Кирила Ставровецького ледве чи можливе без огляду на складний суспільно-церковний контекст межі XVI-XVII ст., у якому йому випало жити й діяти. Слід, однак,

зауважити що авторові вдавалось у його творах певним чином уникати міжконфесійної полеміки. Це твердження, звісно, не стосується протестантів, котрих Ставровецький не забував критикувати при кожній нагоді. Очевидно, що в контексті конфесійних протистоянь на зламі XVI–XVII ст. у православних церковних середовищах популярними були виразні позиції і щодо унійної Церкви, що виникла внаслідок Берестейської унії 1596 року, і щодо римо-католиків, котрі домінували в суспільному й у релігійному житті. У відомому листі-рецензії на плановане видання Кирилового *Зерцала богословії* (далі – ЗБ)¹ Йов Княгиницький дорікав Ставровецькому за відсутність у його тексті православного патріотизму та рішучого таврування уніятів, римо-католиків і всіх інших іновірців та еретиків². Може тому Кирило Ставровецький у наступному своєму творі – *Євангелії учительному* (далі – ЄУ)³ – при різних нагодах часто згадує «понурців», аріян та інших еретиків як противників православної доктрини.

Не маючи жодних достовірних даних про освіту Кирила Ставровецького, можемо, проте, навіть на підставі ознайомлення з його текстами судити про високий інтелектуальний і фаховий рівень цього автора, що дозволяє припускати: о. Кирило був ознайомлений із основними тенденціями тогочасного, посттридентського, римо-католицького богослов'я. Не виключено, що позитивне сприйняття римо-католицької науки та культури, до яких він міг призвичаїтися, здобуваючи освіту, спонукало Кирила Ставровецького уникати конфронтації та полеміки з латинниками й уніятами в його творах доунійного періоду.

Зрештою, базуючи свої писання переважно на Святому Письмі, Кирило Ставровецький мав можливість уникати гострих кутів, щодо яких точилася гаряча міжконфесійна полеміка, підкріплюючи свої твердження безпосередніми покликаннями на Біблію.

Про есхатологію загально

Есхатологічна проблематики завжди була одним із важливих елементів будь-якої релігії. Питання остаточного кінця часів, призначення людини та уявлення й очікування, які би давали надію на те, що після хоч

¹ Кирилл Транквиліон. *Зерцало богословіи*. Почаїв 1618.

² Копію листа Й. Княгиницького до К. Ставровецького з 1614 р. вміщено в рукописному збірнику Львівської національної наукової бібліотеки (відділ рукописів, фонд Оссолінських, 827). Передрук цього документа (з помилковим датуванням) опубліковано в: С. Голубев. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, т. 1. Київ 1883, с. 218–234 (Приложение № 35).

³ Кирилл Транквиліон. *Євангеліє Учительное*. Рохманов 1619.

і недовгої, але многотрудної мандрівки долиною нещастя і страждань можна досягнути місця чи стану непроминального щастя, ніколи не переставали турбувати людину. Реалії, які прийнято вважати есхатологічною проблематикою: смерть, кінець світу, воскресення померлих, особистий і загальний суд (т. зв. Страшний суд), остаточна доля праведників і тих, хто відкинув Бога, – не перестають бути предметом роздумів, аналізу та суперечок уже багато століть.

Говорячи про есхатологію, богослови послуговуються специфічною, доволі розбудованою термінологією, яка уможливорює комунікацію в цій сфері. Звісно, що і стосовно есхатології християнство використало понятійний апарат, переважно відомий іще з часів античної філософії, пристосувавши його до потреб свого світогляду та релігійної доктрини. Крім давніх філософських понять зі сфери космогонії та космології, життя і смерті, призначення людини тощо, християнство, базуючись на Біблії, випрацювало власну термінологію, що окреслює всі аспекти есхатологічної проблематики. Внаслідок конфесійних поділів конвенційність цієї термінології певною мірою нівелювалася, й у різних відгалуженнях християнства утворилися власні богословські терміносистеми, які були покликані окреслювати визнавану доктрину щодо питань есхатології. Кирилові Ставровецькому, якому свого часу довелося змінити кофесійну приналежність, приставши до унійної католицької Церкви, потрібно було якось лавірувати між двома есхатологіями, які в деяких аспектах різнилися. Про це ще буде згадано далі, натомість тут варто подати кілька стислих термінологічних пояснень щодо основних понять, особливо тих, які були неоднозначними чи дискусійними:

– досліджуючи проблематику кінця часів, маємо справу з феноменом *смерти* окремого індивіда та з очікуваннями завершення існування всього людства у його дотепершній формі;

– фізична смерть особи ставить питання про подальшу її долю (*стан* чи *місце* перебування до дефінітивного вирішення), про можливість примирення з Богом уже після розлучення душі з тілом і, врешті, про можливість живих людей впливати на посмертну долю їхніх ближніх і *vice versa*. Часом для окреслення цієї проблематики вживають поняття «мала есхатологія»⁴. З цією «малою есхатологією» пов'язано проблема-

---

⁴ Див.: Т. Трофименко. Збірка «Перло многоценное» Кирила Транквіліона Ставровецького в контексті барокової культури (неопублікована дисертація). Харків 2003, с. 103.

тику місця/стану перебування померлих одразу після смерті, що його називали адом, гадесом та ин.;

– поширення апокаліптичної літератури спричинило появу в православному обігу поняття «митарств» – етапу між смертю людини й особистим судом. Успішний перехід цих митарств узалежнюють від праведности померлого, зокрема від його «добрих діл» за життя, й від молитов живих за нього у третій, дев'ятий і сороковий день після смерті.

– римо-католицьке богослов'я розвинуло поняття чистилища як стану/місця перебування душ померлих, котрих смерть застала не в належній кондиції для примирення з Богом і які завдяки чистилищу, а зокрема «чистительному вогню», молитвам живих і заступництву святих можуть відбути покуту за свої провини й отримати належне вдосконалення. Поняття чистилища було і залишається основним каменем спотикання між православними та католиками, натомість дискусійна площина між обома названими деномінаціями і протестантами в есхатологічній царині охоплює набагато більше реалій;

– проблематику, яка стосується універсуму, зазвичай зосереджено навколо «парусії» Ісуса Христа, приходу антихриста, кінця дотеперішнього світу і творення нового, воскресення померлих і так званого Страшного суду як дефінітивного завершення історії спасення для всього сотвореного. Є традиція називати описи згаданих реалій апокаліптикою – відповідно до назви останньої біблійної книги, Апокаліпсиса (Одкровення); часом цей багатозначний термін уживають замінно з терміном есхатологія;

– стан чи місце остаточного перебування всіх спасених називають Царством Небесним, раєм, небесним Єрусалимом та ин.;

– натомість місце «вічної погибелі» наукова богословська література зазвичай називає пеклом, а паренетична, крім цього, вживає образну назву – геєнна.

Кожне з понять, про які була мова, було конкретно окреслено та пояснено в докрині тих чи тих конфесій, однак адепти всіх релігійних деномінацій завжди прагнули і прагнуть отримати якомога детальніша й точніші відповіді на питання про кінець часів і остаточний розв'язок. Тому есхатологічна тематика була і надалі залишається вдячним ґрунтом для проповідників – тих, хто має справу з конкретними людьми в конкретних життєвих ситуаціях. Хронологічні межі та церковно-історичний контекст нашої теми збігаються з тими процесами в церковному житті, які особливо спонукали звертатися до есхатологічної проблематики.

Есхатологія Кирила Ставровецького

Переходячи безпосередньо до есхатологічної проблематики у творах Кирила Ставровецького, слід коротко представити тексти, які були предметом вивчення. Для аналізу есхатології цього автора використано всі три його відомі опубліковані праці: *ЗБ*, *ЄУ* і *Перло многоцінное* (далі – *ПМ*). Усі ці твори мають приблизно однакову інформативну вартість, коли йдеться про нашу тему. Перші дві праці, як можна судити за датами їхньої появи друком (1618 і 1619), мабуть, було створено в час найбільшої професійної активності Кирила Ставровецького як учителя та проповідника. Вони також викликали найбільший резонанс у церковних колах і могли мати значний вплив на подальшу долю автора. Натомість *ПМ* (1646) – твір, виданий уже в унійний, чернігівський, період життя Кирила Ставровецького, – був останнім і став ніби підсумком цілої його творчості. *ПМ* можна певною мірою вважати таким, що показує кінцевий стан переконань автора щодо нашої теми, хоч у зв'язку з браком біографічних відомостей про останні 20 років життя Кирила Ставровецького можна припускати, що між написанням *ПМ* та його друком міг бути значний часовий проміжок.

Розгляд есхатологічної проблематики у творах Ставровецького буде представлено з дотриманням уже згаданого умовного поділу на «малу» та «велику» есхатологію. Фрагменти, які є прикладом есхатологічних елементів у творах Кирила, згруповано відповідно до основних понять, якими оперують, вивчаючи цю тему.

Смерть

Найважливішою подією «малої есхатології» є трагічна деструкція, внаслідок якої зазнає руйнації психосоматична єдність особи, через що матеріяльне тіло підлягає знищенню, а безсмертна душа повертається до Творця. Кирило Ставровецький, закликаючи своїх читачів до праведного життя, часто використовує феномен людської смерті з паранетичною метою – як найсильніший спонукальний засіб.

Сама смерть у творах Кирила Ставровецького завдяки використанню притаманного авторові літературного інструментарію не тільки є явищем припинення фізичного життя, але набуває різноманітних форм і значень. Одного разу вона постає в образі всім відомої особи з косою, і автор каже про неї: «Смерть страшна наступить з болем на тіло»⁵. В інших текстах смерть показано як локалізацію особи, котра віддалилася

⁵ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*. Львів 2014, с. 47.

від Бога: «Вийди з меж смерти й увійди у світлу країну мого дому»⁶, – закликає Господь праведних у наступному фрагменті Кирилового тексту. Часом автор веде мову про смерть після смерті (наприклад: «Вирок дуже страшний виголосить тобі, і на **смерть вічну передасть**»⁷), маючи на увазі смерть позачасову – як відсутність життя з Богом. Це можна проілюструвати реченням, яке Ставровецький вкладає в уста засудженого грішника: «О горе мені! І **смерть від мене втікає**, однак я і без смерти **вічною смертю помираю**»⁸.

Митарства

Після смерті людська душа мандрує, щоби досягнути місця/стану свого кінцевого призначення. Кирило Ставровецький не розглядає детально так званих митарств душі після розлучення з тілом (дорогою на попередній суд), традиційних для православної Церкви, проте кілька разів принагідно вживає це поняття у трьох повчаннях ЄУ. Контекст, де вжито це поняття, спонукає вважати, що в розумінні Кирила Ставровецького митарства є етапом, який душа проходить після смерті⁹, і на цьому етапі ангели допомагають душам праведників пройти митарства «без шкоди». Згадуючи про митарства, він, між іншим, каже: «[Ангели]... покривають убогу душу нашу священними крилами своїми, щоб не побачила вигляду темного встидних бісів, і не дають наблизитися псам пекельним до неї. І без шкоди через **митарства** їх переводять...»¹⁰

Попередній суд

Відбувши митарства, душа померлого підлягає особистому попередньому суду. Кирило Ставровецький деталізовано змальовує особистий суд, на якому перед душею розгортається перелік усіх діл людини за час земного життя. Частина опису цієї драматичної картини варто зацитувати:

⁶ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 57.

⁷ Там само, с. 46.

⁸ Там само, с. 54.

⁹ «Після цього всього у час смерті передає Дух свій Богу Отцеві в руки, навчаючи, щоб і ми у час смерті нашої душі наші також вручали і передавали Богові і Творцеві нашому, щоб той, після розлуки страшною з тілом, душу нашу прийняв, і ангелів сторожу й поводитирів послав у путь нашу, невидиму і страшну, коли багато бідуватиме душа серед *митарств*, повітряних духів, сил противників» (Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 153).

¹⁰ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 520, 663–664.

Тоді приходять по душу його мурина страшні, чорні образом, демони страшні, ангели сатанинські, сили противні, князі пітьми віку цього. Також приходять ангели Божі туди і, обступивши душу, змагаються за неї з ангелами сатанинськими, дияволи по ліву руку, ангели ж добрі – по праву. І так сперечаються ангели злі з ангелами Божими, показуючи записи злих діл виконання і нагадують про її вчинки. [...] Тоді така душа буває великим страхом одержима, і на них, що навколо неї стоять, розчулено поглядає, говорити не може, ані допомоги просити. Все те оком видно: коли такі помирають, смутні і страшні при смерті бувають. А тоді люті ангели насилу забирають душу його, і несуть її, радіючи, до вічної темниці, в адові місця, і там смутна сидить аж до судного дня, в ув'язненні сатанинської темниці, без усілякої радості, чекаючи більших мук геєнських. Такий кінець життя людини грішної, що не спокутувала¹¹.

Описи есхатологічних реалій такого змісту не всі сприймали однозначно. Далі побачимо, якою була реакція певних кіл, що звинувачували Кирила в тому, що сміє писати він сам від себе про те, чого не знайдеш в авторитетних авторів.

Чистилище

З особистим судом пов'язано чистилище, проте нам не відома позиція Кирила Ставровецького щодо цього поняття, характерного для латинського богослов'я. Не виключено що автор унікав у своїх творах згадок про чистилище свідомо, щоби не давати опонентам приводів для додаткових закидів. Одначе при описах долі померлих у текстах Кирила Ставровецького знаходимо фрагменти, де йдеться про молитву за померлих, котрі страждають, і про дієвість цієї молитиви, – тому можна вважати, що автор, навіть не оперуючи поняттям чистилища, приймає його можливість. Слід відрізнити митарства та чистилище, бо митарства, кажучи спрощено, – це перехід «із перешкодами» душі на попередній суд, а чистилище, як уже було зазначено, – це стан (чи місце) ніби доочищення душі, яка не готова прийняти повне спасення через неспокутувані на момент смерті провини, які не є такими, що вимагають вічного засуду. На відміну від митарств, перебування в чистилищі не обмежено часом до особистого суду.

Стисло розглянувши «малу есхатологію» у творах Ставровецького, перейдімо до есхатону у властивому значенні. Важливим його етапом, згідно з біблійною традицією, має бути парусія, тобто другий прихід

¹¹ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 520, 663–664.

Христа у славі. Проте парусії передуватимуть так звані «останні часи» і прихід антихриста. Тема очікування апокаліптичного завершення буття цього світу завжди була продуктивною в усіх культурах. Особливо вона актуалізувалась у часах різноманітних цивілізаційних катаклізмів чи напередодні особливих календарних нагод (кінець/початок століття тощо). Як вдячний матеріал для мистецького вираження апокаліптику представлено багатьма творами мистецтва та літератури. Для проповідника натомість тема «кінця світу» завжди слугувала «міцним» інструментом із арсеналу так званої «педагогіки залякування».

Як проповідник Кирило Ставровецький не міг оминати змальовування кінця світу з допомогою всіх звичних для нього засобів. Навчений висловлюватися структуровано, Кирило Ставровецький вживає певні риторичні прийоми, щоби майстерно передати апокаліптичні уявлення і проілюструвати їхні різноманітні аспекти. Не дивно, що повчання автора на цю тему отримали довге життя й у пізніших рукописних версіях його творів, часом навіть анонімних і дещо перероблених.

Антихрист

Якщо в космічному вимірі з кінцем світу пов'язують руйнування та стихійні лиха, то на рівні антропологічному таким кінцем світу є прихід **антихриста** як того, хто зруйнує звичний порядок міжособистісних і суспільних відносин, назве зло добром і навпаки. Антихрист у писаннях Кирила Ставровецького – це не тільки відомий апокаліптичний персонаж: «Кожен, хто противиться Христу, – антихрист. Аріяни, понурці, кальвіністи, цвингліяни нині противляться Христовій науці, через те є антихристами»¹² – стверджує автор. Образ антихриста Кирило Ставровецький використовує при різних нагодах, показуючи його облуду і підступність.

Парусія

Тексти на тему парусії в Кирила Ставровецького базовано на біблійних відомостях, але з легкої руки автора біблійні пророцтва й одкровення одягнено в літературні шати, з багатьма деталями, образами й алюзіями. Все це разом, удокументоване цитатами зі Святого Письма, залишає враження авторитетного викладу церковного вчення, через що Кирило

¹² Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 485.

Ставровецький зазнавав дошкульної критики опонентів, котрі не втомлювалися вишукувати у творах автора, якщо так можна сказати, неточні «історичні дані» про майбутнє.

Страшний суд

Окрім *ЗБ* та *ПМ*, про Страшний суд Кирило Ставровецький писав у *ЄУ*, використавши тут календарну нагоду М'ясопусної неділі, яку ще називають Неділею про Страшний суд. Його повчання у М'ясопусну неділю містить підрозділ із розлогою назвою «Про зібрання всіх народів на Суд Божий, і про вирок Судді грішникам, і про заклик праведників до Царства небесного»¹³. Сам виклад теми є теж доволі розлогим і деталізованим, із багатьма персоніфікаціями, образними сценами та риторичними фігурами. За своїм звичаєм, до наративу основної теми Кирило Ставровецький постійно вплітав паранетичні інтерполяції, посилюючи їх біблійними прикладами зі Старого та Нового Завітів.

Царство Небесне

Після драматичних подій кінця світу і Страшного суду сотворіння буде поділено на два табори: спасених, котрі споглядатимуть Бога у славі, й тих, хто відкинув спасительний заклик і муситиме терпіти вічну погибель. Місце чи стан, у якому перебувають праведники, Кирило Ставровецький у своїх творах описував із не меншим запалом, аніж драматичні реалії, про які щойно була мова. Захоплено зображаючи нове сотворіння, у *ЄУ* автор пояснював:

Варто ж і кожному з вас помислити собі, якої краси будуть ці нові небо і земля, і хто може розповісти про них. Бо якщо і нині дивуємося цьому небові, прикрашеному сонцем, місяцем і зорями, так і землі, прикрашеній горами і різними квітами, і людям... Ти ж подумай, якої краси будуть ті нові небо і земля, бо вже там більше не буде ні одного постраху, ані переміни часів, і не закриється темними хмарами, і грому та блискавки вбиваючої страшний вид не з'являється там. Також і земля просіяє красою квітів пахучих, і більше не буде на ній звірів лютих, і змії отруйних, сил демонських, і спокус оманливих бісів, усіх-бо геена пожере. Але тільки сама земля немов Божий рай буде. І коли все оце станеться, тоді настане радість святих, воскресення, нетління і безсмертя, життя вічного початок¹⁴.

¹³ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 42–59.

¹⁴ Там само, с. 44.

Вразливі слухачі проповідей Кирила Ставровецького чуючи такі розповіді, мабуть отримували досить сильну мотивацію для того, щоб прагнути осягнення райського блаженства. З іншого боку критики автора отримали матеріал для звинувачень (що небо описане не зовсім правильно і праведники не таким чином туди потрапляють), про що буде мова при розгляді прикладів рецепції творів Кирила Ставровецького.

Описи Небесного Царства Кирило Ставровецький часто подає, використовуючи алегорію Небесного Єрусалиму, такими чином вписуючи його в еклезіяльну структуру, де Небесне Царство є станом чи місцем перебування «прославленої Церкви».

Окрім проблеми локалізації спасених, дискусійним був і сам зміст «райського блаженства», тобто уявлення про те, у чому б мала полягати «нагорода праведних»? Цьому питанню Кирило Ставровецький присвятив у ЄУ цілий підрозділ із заголовком «Частина друга того ж слова про блаженне життя майбутнього віку і про нагороду для святих»¹⁵, де, називаючи спільноту спасених «новим Ізраїлем», автор описував усі прикмети спасеного життя, які стосуються кондиції осіб у новому тілі, їхніх нових властивостей і можливостей. Однак, підсумовуючи, Кирило Ставровецький у цьому повчанні написав: «Усім цим возвеселиться праведник, насамперед спогляданням Бога»¹⁶.

У ЗБ, перш ніж розповісти про блаженне життя праведників, Кирило Ставровецький зробив заувагу, що «О сей блаженной жизни аз хочу мало нічто побесідовати любви вашей, и возвістити о славі святих не сам през ся, но дарованієм Духа Святого, і таковою повістю радостною увеселити душу вашу»¹⁷. Бачимо тут доволі незвичний приклад переконання автора у своїй особливій місії та в тому, що йому асистує Святий Дух.

Пекло – Ад

Після опису райського життя спасених залишається згадати про тих, хто не захотів скористати з Божої доброти і кого було відкинуто від споглядання Бога. Щодо цієї теми Кирило Ставровецький – у цитованому вже слові на М'ясопусну неділю – з експресією звертався до читача:

...прошу, брате і сестро, постій трохи і послухай, що це за країна, яку писання називає геєною і адом. Країна та дуже страшна й смутна, і темне

¹⁵ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 54.

¹⁶ Там само, с. 58.

¹⁷ Кирилл Транквіліон. *Зерцало богословіи*, арк. 75.

провалля під землею, і яма підземна, де вогонь ніколи не гасне, дуже сильний, бо гори кам'яні перед ним, немов віск, тануть.

[...] Ти ж, суетний чоловіче, нащо ж туди поспішаєш іти швидше, як до неба, ніч і день не спиш, шукаючи собі воріт просторих, щоб ними туди увійти¹⁸.

Натуралістичний опис мук засуджених грішників займає в ЄУ кілька сторінок, і його виведено з притаманним Кирилові Ставровецькому використанням багатого спектру образів, порівнянь і прикладів. Слухаючи або читаючи проповіді Кирила Ставровецького, вірні отримували вербальне доповнення до ікон Страшного суду, які зазвичай зображали складні сюжети, що потребували додаткових пояснень.

Проблематика остаточного засуду грішників була одним із важливих елементів, навколо яких автор будував свої проповіді та повчання. Часте звертання Ставровецького до теми пекла, проте, не дає підстави стверджувати, що в його розумінні християнство було винятково релігією страху. У творах Кирила на згадки про безмежне Боже милосердя натрапляємо набагато частіше, ніж на нагадування про вічну кару, яка буде наслідком свідомого вибору людини, котра знехтувала Божими закликами.

Есхатологічна проблематика в контексті рецепції та критики творів Кирила Ставровецького

Після перегляду основних есхатологічних топосів Кирилової есхатології залишається зупинитися на ще одному цікавому та важливому аспекті. Йдеться про те, як сучасники і читачі пізнішого часу сприймали висловлювання Ставровецького на есхатологічну тематику.

Ще у процесі створення, а згодом під час поширення перших двох книг Кирила Ставровецького вони стали об'єктами критики опонентів, яку зафіксовано у багатьох історичних документах, створених і за життя Кирила Ставровецького, і після його смерті. Рецепція творів Кирила Ставровецького географічно сягнула далеко за межі тодішньої Київської митрополії і досить гучно прозвучала аж на теренах тодішньої Московщини. Для нашої теми ці джерела цікаві, бо дають можливість виявити тенденції та чутливі точки, які стосувалися й есхатологічної тематики.

Основною документацією, на підставі якої можна судити про рецепцію та критику творів Кирила Ставровецького, є:

¹⁸ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 50.

- свідчення про дискусію Кирила Ставровецького з Йовом Княгиницьким щодо твору *ЗБ*;
- згадки про заборону православного Київського собору 1620 року поширювати *ЄУ*;
- свідчення про критику писань Кирила Ставровецького та дискусії навколо його творів у московській Церкві, про заборону і спалення книг Кирила.

Щодо есхатологічної теми, то найбільш інформативними для нас є тексти московського походження, бо документів Київської митрополії, які засуджували твори Кирила Ставровецького, не збереглося, а лист Княгиницького містить лишень один закид есхатологічного характеру, який стосується перебування святих до та під час Страшного суду¹⁹. Тому що первісний текст, який Ставровецький надіслав на рецензію Княгиницькому, не відомий, то детальний аналіз тверджень автора есхатологічної тематики, які зазнали критики, зробити складно.

Московська рецепція писань Кирила Ставровецького та їхня критика є доволі розлогою, тому для цієї статті я обмежився аналізом лише двох документів. Один із них, опублікований за рукописом XVII ст. РНБ, відомий під назвою *Прение с «Евангелием учительным» Кирилла Транквилиона-Ставровецкого*²⁰. Це – критика *ЄУ*²¹. Серед критичних зауваг цього полемічного документа є кілька, які стосуються есхатології.

Перший закид стосується тексту апокаліптичного характеру – пошнечання на М'ясопусну неділю, в якому сказано, що в часі приходу антихриста:

...багато хто спокуситься брехливими чудами і, настрашившись мук, відвернеться від Христа, істинного Бога. Таким буде післано допомогу від Бога, припинення днів тих скорбних. У ті дні прийдуть Ілля та Енох, щоб викрити антихриста. І слова їх будуть тоді, немов свіча палаюча. З ними разом і Син Грому, Йоан, дихаючи вогнем Святого Духа, щоб той

¹⁹ С. Голубев. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, с. 223.

²⁰ Т. А. Опарина. *Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии. Прение с «Евангелием учительным» Кирилла Транквилиона-Ставровецкого*. Новосибирск 1998, с. 367.

²¹ Перший закид автора «Прения» хоч і не стосується есхатології, вартує, щоби його зачитувати, аби мати уявлення про підходи тогочасних критиків: «В предисловии пишет [Кирилл] князя Черторыскаго ласкаючи, будто Гедимон продокъ Черторыскаго ратию проходил в краехъ Московских...» (Т. А. Опарина. *Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии. Прение с «Евангелием учительным» Кирилла Транквилиона-Ставровецкого*, с. 372).

зміцнив рід християнський. І тоді викриють брехню і облесливість того спокусника, як про це сказано у багатьох зі святих богословів²².

Щодо цього фрагмента московський критик запитував, що «коимь убо пошлется помощь, отвергнутымся ли Христа? То уже темъ никоея же помощь не будет по писанному: «Всяк иж отвержется мене пред человеки, отвергнуса его и азъ пред Отцем моимъ, иже на небесехъ»²³. Не заглиблюючись у складну конструкцію розумування Кирила Ставровецького на тему особистої винуватости чи невинуватости тих, кого антихрист підступно зведе з праведного шляху, рецензент ЄУ безапеляційно додав насамкінець: «И все тое слово в первой части безместия и грубости исполнено»²⁴.

В іншому місці *Прения* іде мова про фрагмент ЄУ, в якому сказано, що грішники в пеклі нічого не бачать, окрім своїх мук, а також мук тих, котрі перебувають там разом із ними. Автор *Прения*, звинувачуючи Кирила Ставровецького в непослідовності, писав, що Кирило сам в іншому місці ЄУ стверджує, що грішник у пеклі, піднісши свої очі, побачить Христа, Який відвертається від нього. Це, на його думку, теж є неправильно, бо, згідно з Йоаном Золотоустим, грішним «не видити нікогда же лица Христова»²⁵. Тут цензор ЄУ проявив власне нерозуміння того, що Кирило Ставровецький у своїх проповідях не вів репортаж із місця події, а використовуючи вживані в його часи літературні прийоми, змальовував апокаліптичні візії, не дбаючи про «історичну достовірність» деталей майбутніх подій чи про цілковиту відповідність творам тих чи тих авторитетів. Аби зосередити увагу слухача чи читача, Кирило Ставровецький часто вдавався до засобів драматизації та гіперболізації. Критикам це виглядало неслухним і, врешті-решт, призводило до того, що вони поборювали домислювані ересі автора, які самі ж і витворювали, сприймаючи певні місця в його тексті буквально.

Кілька наступних прикладів проілюструють сказане:

– в описі воскресення Лазаря критик, сприйнявши слова автора буквально, сказав, що Кирило Ставровецький неслухно писав, нібито Лазар по своєму воскресенні, вийшовши з гробу, «поклонися Господеви своєму, возвещая всевидцу адские тайны о тамо сущих»²⁶;

²² Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительные Евангелие*, с. 43.

²³ Т. А. Опарина. *Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии. Прение с «Евангелием учительным» Кирилла Транквилиона-Ставровецкого*, с. 374.

²⁴ Там само, с. 374

²⁵ Там само, с. 374–375.

²⁶ Там само, с. 375–376.

– «Лист 16 пишетъ Кирилль: “По создании новыхъ небес и земли новой пошлетъ Богъ ангелы своя да воскресятъ весь родъ человеческий”»²⁷. Коментуючи цю цитату, критик і далі писав, що, відповідно до «богословцев», воскресати має сам Христос, а не послані ангели.

Останнє зауваження автора *Пренія*, яке стосується есхатології, звучить так: «Лист 19 пишетъ Кирилль: “Ибо тогда станутъ дияволи вичныи врази рода человека на оболганье грешнаго, ти вся злая діла покажутъ. И не сия токмо, но и добрая діла помішаютъ...”»²⁸ Критик щодо цього вказав: «И о семъ пишетъ Иоанна Златоустого в бесѣдахъ Евангельскихъ, яко сатана и біси на суді не будутъ, но прежде суда осудятся. А испытание душамъ на мытарствахъ по смерти, а тогда на страшномъ судѣ единъ отвѣтъ будетъ, комуждо по діломъ его»²⁹. Як бачимо уявлення московського критика про Страшний суд не збігалися з версією Кирила Ставровецького, – і не тільки його, бо наявність зображень «бісів» на багатьох давніх іконах Страшного суду підтверджує побутування подібних до Кирилових уявлень на цю тему.

Інший рукописний полемічний документ московського походження має назву «Свитокъ укоризненный Кириллу Транквилиону-Ставровецкому»³⁰. Він пізнішого походження, ніж *Пренія*, есхатологічних закидів у ньому мало, зате характерною його особливістю є наявність значної кількості образливих епітетів на адресу Кирила Ставровецького.

З цього документа наведу лишень одне характерне місце, яке стосується Повчання в Лазареву суботу (ЄУ), яке було вже частково критиковано у *Преніи* та в якому змальовано перебування Лазаря в царстві померлих – аді – і його спілкування з праотцями. Критика стосується арк. 66 ЄУ (у перекладі – с. 100–101). На березі цього повчання в рохманівському виданні ЄУ вміщено маргінальну примітку автора: «Метафорице глаголися здесь». Тобто Кирило Ставровецький попереджав читачів, що вживає певні художні прийоми. З критики цензорів можна зрозуміти, що вони цієї приписки до уваги не взяли чи не зрозуміли. Натомість цензор у притаманній йому манері звинуватив Кирила Ставровецького, що той вкладає в уста воскреслого Лазаря неправильні слова, бо, згідно з іншим «богословцем» – Тимофієм, – євангельський Лазар нічого про своє перебування після смерті не оповідав³¹.

²⁷ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительные Евангелие*, с. 391.

²⁸ Там само, с. 391–392.

²⁹ Там само, с. 392.

³⁰ Там само, с. 394.

³¹ Там само, с. 422–423.

У тексті ЄУ Ставровецький багато разів нарікає на несприйняття і переслідування за свою діяльність із боку православних співбратів. Коли взяти до уваги те, що різниця між виходом із друку ЗБ та ЄУ – лише рік, то можна припускати, що критика стосувалася не лише видання ЗБ як першого його друкованого твору, але й цілої проповідницької діяльності Кирила Ставровецького. Мабуть, і його конфлікт із тодішнім львівським православним єпископом Гедеоном Балабаном мав значні наслідки для Кирила, бо він змушений був покинути Львів і зазнати, як сам пише, «скитальств».

Для творів Кирила Ставровецького характерно те, що в усіх них автор постає діяльним проповідником, оперуючи належним гомілетичним інструментарієм, притаманним його часу та середовищу. Навіть у ЗБ, яке нібито мало би бути спробою системного догматичного викладу, переважає проповідницький наратив, який досить сильно «загущує» твір буйністю риторичних фігур і образів, роблячи книгу доволі важкою для сприйняття. Слід, однак, віддати належне Кирилові Ставровецькому за його намагання структурувати свої тексти, використовуючи поділ на певні композиційні одиниці, що полегшує сприйняття й орієнтування в матеріалі.

Однією з особливостей гомілетичних текстів Кирила Ставровецького є те, що есхатологічні мотиви тут здебільшого переплетено зі сотеріологічними, з апологіями тих чи тих догм віри і з полемічними закидами на адресу еретиків та іновірців. Окрім розлогих текстів, у яких висвітлено тему кінця світу, Страшного суду й інші есхатологічні реалії, Кирило Ставровецький додає есхатологічні мотиви у вигляді окремого повчання чи кількох абзаців в основному наративі при кожній нагоді, якщо це дозволяє тема дня чи відповідна євангельська перикопа.

Попри те, що писання Ставровецького критикували, його тексти мали неабияку популярність. Дослідниця Кирилової творчості Тетяна Трофименко зазначила, що книги цього автора мали значний вплив на розвиток народної апокаліптики³², бо містили інформацію, яка відповідала на запити вірних щодо питань остаточної долі людини. Названа проблематика ще чекає на свого ретельного дослідника.

---

³² Т. Трофименко. Збірка «Перло многоценное» Кирила Транквіліона Ставровецького в контексті барокової культури, с. 128.

**On Eschatological Problematics in the works
of Kyrylo Tranquillon Stavrovetsky**

Taras Shmanko

The article presents some aspects of theological thought of Kyrylo Tranquillon Stavrovetsky that pertain to the final purpose of man and all the creation. Pivoting on the analysis of all three Stavrovetsky's books, the author of this article tried to present the main notions and eschatological concepts applied by Kyrylo, as well as examples of their use in pastoral practice of his days. After examining the major eschatological topoi of Kyrylo's eschatology, eschatological issues are discussed in the context of the reception and critique of Kyrylo Stavrovetsky's works.

Keywords: eschatology, minor eschatology, death, trials (trying experiences), preliminary trial, purgatory, Antichrist, Parousia, the Last Judgment, Heavenly Kingdom, hell, Hades.